

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 2, No.54, Summer 2022

Received: 15/01/2022

Accepted: 16/03/2022

Organizing the Endowment System and its Educational Goals in the First Pahlavi Era

Mahdi Abbasi

MA Graduate of History, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran
mahdi.abasi130@gmail.com

Reza Shajari Qasemkheili

Assistant Professor of History, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran
r.shajari@umz.ac.ir

Seyed Hassan Shojaee Divkolaee

Assistant Professor of History, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran
h.shojaee@umz.ac.ir

1. Abstract

The issue of endowment (waqf) is one of the most important issues in the history of Islamic Iran. This importance stems from its impact on various religious, political, social, and economic aspects. Therefore, in the history of Iran, governments have always tried to interfere in the affairs of endowments. The first Pahlavi government also followed the same method. This government made fundamental changes in endowment affairs, as in other areas including political, economic, social, and cultural structures of Iran in the Qajar era. The present study aims to answer the question of: How was the endowment affairs organized in the first Pahlavi era and what were its educational goals? The historical method and archival documents, publications, and other historical sources were used in this study.

*Corresponding author

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

<http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.132285.2312>

[20.1001.1.20086253.1401.14.2.6.4](https://ris.org/20.1001.1.20086253.1401.14.2.6.4)

The findings show that the Pahlavi government during a ten-year process, through the approval of new laws, was succeeded in organizing endowments and making changes in that area with the aim of quantitatively and qualitatively developing the country's educational system. This goal was achieved by using endowments and spending the proceeds of endowments in the fields of construction (construction of educational buildings), education (promotion of education and provision of educational resources), and publishing books.

2. Introduction

The issue of endowment in the history of Iran has been considered since ancient times. With the rise of Islam and its widespread emphasis on endowment and benevolence, its functions and uses increased. The importance and credibility of the endowment institution in Iran are such that some people believe that the correct recognition of the Iranian court is not possible without accurate recognition of the endowment institution. In the Qajar era, with the increase of political and religious influence of the clergy, the power of the clergy in managing the spiritual and financial affairs of the endowments was restored and despite the efforts in the Naseri and constitutional era, the power and influence of the Ulama over endowment affairs remained until the end of this period. So, the first Pahlavi government inherited the structure of the Qajar government in endowment affairs. This structure of the endowment system was not favorable in the first Pahlavi government for various reasons. That's why the Pahlavi government, after consolidating the foundations of its power, sought to organize endowment affairs for its goals. Explaining the evolution of the endowment system and analyzing the educational goals of Reza Shah are the most important concerns of this study.

3. Materials and Methods

This study aims to answer the question of: How was the endowment affairs organized in the first Pahlavi era and what were its educational goals? To gather the data, the historical method and archival documents, publications, and other historical sources were used in this study.

4. Discussion of Results and Conclusions

One of the goals of the first Pahlavi government was to achieve political centralization. Creating a bureaucracy and training an efficient bureaucrat was one of the necessary institutions and tools for creating political centralization. According to this principle, bureaucracy and its development as the tools to create political concentration were considered by the first Pahlavi government. The realization of this issue depended on the development of the country's educational system. The development of the educational system also required the provision of financial resources. It was not possible to finance these expenses only through the annual budget of the Ministry of Education. For this reason, the Pahlavi government had to seek other financial resources to cover the expenses of the country's educational system. One of these sources was the income from endowments. Accordingly, the Pahlavi government tried to organize the endowment system of the country and finally succeeded in approving the endowment law in 1313 AH. In this way, it would provide the necessary financial resources to achieve its goals.

However, before approving this law, the Pahlavi government tried to use the revenues of endowments in the development of the country's educational system. This process intensified after approving the Endowment Law. After that, the Pahlavi government organized the endowments in a purposeful manner and sought to use the endowments and their revenues in the field of educational development. Endowment and its revenues were used in three parts including construction, educational expenses, and publishing books. In the construction expenditures part, the Pahlavi government acted in two fields of building schools in endowment fields and constructing schools from endowment revenues. In the field of educational expenditures, endowments and incomes were used in some ways including the provision of teachers' salaries, the provision of tuition, accommodation expenses for students, and the establishment of a preaching institute. In addition, the Pahlavi government published some books and established libraries from endowments revenues. Thus, the first

Pahlavi government succeeded in organizing the country's endowment system to take steps towards achieving its goals by using endowment and its revenues in the development of the country's educational system. The most important of these goals was to train the necessary force to create an efficient bureaucratic system in order to create a political concentration in the country.

5. Keywords:

Endowment, Organization, First Pahlavi, Reza Shah, Ministry of Education and Endowments.

References

1. Abrahamian, Y. (1999). *Iran bein do enqelab*. Translated by Kazem Firoozmand, Hassan Shamsavari and Mohsen Modir Shane Chi. Tehran: Markaz Publication.
 2. Abrahamian, Y. (2021). *Iran modern*. Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ney Publication.
 3. Akbari, M. A. (2003). *Tabar shenasi hoviyyat jadid Irani*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.
 4. Algar, H. (1980). *Naqsh rouhaniyat pishro dar jonbesh mashrueiyat*. Translated by Abolghasem Serry. Tows Publication.
 5. Anonymous (2010). *Majmue qavanin va moqarrarat salhaye 1300-1320 AH*. Tehran: Iran Official Newspaper.
 6. Anonymous (2010). *Majmue qavanin va moqarrarat asr Mashrutiyat*. Tehran: Iran Official Newspaper.
 7. Dalmani, H. (1957). *Safarnameh az Khorasan Ta Bakhtiyari*. Tehran: Ebne Sina Bookstore and Amirkabir Publication.
 8. Farrokh, S. M. (n.d). *Khatarat siyasi Farrokh*. Tehran: Javidan Publication.
 9. Haddadi Manesh, M., & Hoseini, S. A. (2017). *Qavanin va moqarrarat owqafi*. Tehran: Publications of the Endowment and Charity Organization.
 10. Hekmat, A. (1977). *Thirty memories from Farkhonde Pahlavi*. (n.p): Pars Publishing Company.
 11. Kampfner, A. (1959). *Kampfner's safarname*. Translated by Keykavuos Jahandari. Tehran: Khawrazmi Publication.
 12. Kasaei, N. (1959). *Karname daneshkade elahiyyat va maaref Eslami*. Tehran: Tehran University Press.
 13. Keshavarz, M. (2012). Barresi angizehay vaqefan dar shahr Tehran. *Fasname Vaqf Miras Javidan*, 17(68).
 14. Lambton, A. (1997). *Iran asr Qajar*. Translated by Simin Fasihi. Tehran: Javedan Publication.
 15. Mostofi, A. (2006). *Sharh zendegani man*. Tehran: Zovvar Publication.
 16. Nuri, M. (2011). Tahavvolat tarikhi va karamadi vaqf dar Iran (1358 ta 1370 AH). *Fasname Vaqf Miras Javidan*, 70.
 17. Shabanipour, S., Ahmadvand, A., & Forowzesh, S. (2020). Vakonesh olama be seytare hokumat Pahlavi bar owqaf (ba tekye bar asnad). *Pazhuheshname Tarikh Eslam*, 9(36), 113-133.
 18. Shahabi, A. (1974). *Tarikhche vaqf dar Eslam*. Tehran: General Endowment Office.
 19. Shah Hoseini, P. (1997). Vaqf shenasi joqrafiyae shahr Tehran. *Tahqiqat Joqrafiyae*, 42, 117-133.
 20. Shah Hoseini, P. (2012). Sanjesh tatbiqi vaqf dar tey dowrehaye Qajarie va Pahlavi. *Joqrafiya va Towsee*, 25, 17-38.
 21. Tabatabaeiyan, A. S. (2010). Vaziyat owqaf dar dowre Qajar ba tekyeh bar qavanin majles va shekayat vaqefan Esfahan. *Sokhan Tarikh*, 4(11).
 22. Yazdani, S., & Shojaei Divkolaei, H. (2012). Taasir tamarkozgeraei bar eqtesad siyasi Iran asr pahlavi avval. *Journal of the History of Iran*, 65(1), 151-179.
 23. Yektaei, M. (1961). *Tarikh daraei dar Iran*. Tehran: Pirouz Publication.
- Newspapers**
24. Ettelaat Newspaper, 3, No. 451, 20 Esfand 1306 AH.
 25. Ettelaat Newspaper, 3, No. 644, 10 Aban 1307 AH.

26. Ettelaat Newspaper, 3, No. 664, 3 Dey 1307 AH.
27. Ettelaat Newspaper, 3, No. 694, 11 Bahman 1307 AH.
28. Ettelaat Newspaper, 4, No. 932, 2 Dey 1308 AH.
29. Ettelaat Newspaper, 5, No. 1235, 22 Dey 1309 AH.
30. Ettelaat Newspaper, 5, No. 1255, 15 Bahman 1309 AH.
31. Ettelaat Newspaper, 6, No. 1606, 22 Ordibehesht 1311 AH.
32. Ettelaat Newspaper, 6, No. 1615, 8 Khordad 1311 AH.
33. Ettelaat Newspaper, 7, No. 1693, 10 Sharivar 1311 AH.
34. Ettelaat Newspaper, 7, No. 1732, 25 Mahr 1311 AH.
35. Ettelaat Newspaper, 8, No. 1881, 5 Ordibehesht 1312 AH.
36. Ettelaat Newspaper, 8, No. 1942, 20 Tir 1312 AH.
37. Ettelaat Newspaper, 8, No. 1947, 26 Tir 1312 AH.
38. Ettelaat Newspaper, 8, No. 1978, 1 Sharivar 1312 AH.
39. Ettelaat Newspaper, 8, No. 2037, 9 Aban 1312 AH.
40. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2222, 6 Tir 1313 AH.
41. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2364, 22 Azar 1313 AH.
42. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2470, 8 Ordibehesht 1314 AH.
43. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2479, 18 Ordibehesht 1314 AH.
44. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2515, 1 Tir 1314 AH.
45. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2517, 3 Tir 1314 AH.
46. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2523, 11 Tir 1314 AH.
47. Ettelaat Newspaper, 9, No. 2527, 15 Tir 1314 AH.
48. Ettelaat Newspaper, 10, No. 2592, 30 Sahrivar 1314 AH.
49. Ettelaat Newspaper, 10, No. 2593, 31 Sahrivar 1314 AH.
50. Ettelaat Newspaper, 10, No. 2770, 9 Ordibehesht 1315 AH.
51. Ettelaat Newspaper, 11, No. 2943, 30 Mahr 1315 AH.
52. Ettelaat Newspaper, 12, No. 3243, 13 Sahrivar 1316 AH.
53. Ettelaat Newspaper, 12, No. 3281, 21 Mehr 1316 AH.
54. Ettelaat Newspaper, 12, No. 3325, 9 Azar 1316 AH.
55. Ettelaat Newspaper, 12, No. 3454, 30 Farvardin 1317 AH.
56. Ettelaat Newspaper, 13, No. 3742, 16 Bahman 1317 AH.
57. Ettelaat Newspaper, 14, No. 4116, 8 Esfand 1318 AH.
58. Ettelaat Newspaper, 15, No. 4502, 24 Farvardin 1320 AH.
59. Ettelaat Newspaper, 15, No. 4509, 31 Farvardin 1320 AH.
60. Ettelaat Newspaper, 16, No. 4693, 9 Aban 1320 AH.
61. Ettelaat Newspaper, 1, No. 89, 2 Mordad 1316 AH.
62. Ettelaat Newspaper, 1, No. 174, 10 Aban 1316 AH.

Documents

63. National Documents Organization. Document ID: 240/2413.
64. National Documents Organization. Document ID: 240/95930.
65. National Documents Organization. Document ID: 250/854.
66. National Documents Organization. Document ID: 250/3717.
67. National Documents Organization. Document ID: 250/3812.
68. National Documents Organization. Document ID: 250/4870.
69. National Documents Organization. Document ID: 250/5054.
70. National Documents Organization. Document ID: 250/5304.
71. National Documents Organization. Document ID: 297/8744.
72. National Documents Organization. Document ID: 297/34145.
73. National Documents Organization. Document ID: 297/22056.
74. National Documents Organization. Document ID: 297/28249.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره دوم (پیاپی ۵۴)، تابستان ۱۴۰۱، ص ۸۹-۱۰۵
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۰/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵

مقاله پژوهشی

سازماندهی نظام اوقاف و اهداف آموزشی آن در عصر پهلوی اول

مهدی عباسی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

mahdi.abasi130@gmail.com

رضا شجری قاسم‌خیلی*

استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

r.shajari@umz.ac.ir

سیدحسن شجاعی دیوکلانی

استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

h.shojaee@umz.ac.ir

چکیده

مسئله وقف یکی از مسائل مهم تاریخ ایران دوران اسلامی است. این اهمیت ناشی از تأثیر و تأثر آن بر جنبه‌های مختلف مذهبی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. از این رو در تاریخ ایران همواره حکومت‌ها درصدد مداخله در امور اوقاف برآمدند، حکومت پهلوی اول نیز از این قاعده مستثنی نبود. این حکومت در امور اوقاف همانند دیگر عرصه‌ها و ساخت‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران بازمانده از عصر قاجار، دست به تغییرات اساسی زد و درصدد سازماندهی ساختار اوقاف و میراث بازمانده از دوره قاجار برآمد. بر این اساس این پژوهش درصدد است تا با استفاده از روش تحقیق تاریخی و به‌کارگیری اسناد و مدارک آرشیوی، نشریات و دیگر منابع تاریخی این پرسش را طرح کند و به آن پاسخ دهد که سازماندهی امور اوقاف در عصر پهلوی اول چگونه صورت گرفت و اهداف آموزشی آن چه بود؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد حکومت پهلوی طی یک روند ده‌ساله از طریق وضع قوانین جدید، موفق به سازماندهی اوقاف و ایجاد تغییرات در آن حوزه با هدف توسعه کمی و کیفی نظام آموزشی کشور شد. این هدف با به‌کارگیری اوقاف و صرف عواید حاصل از اوقاف در حوزه‌های ساختمانی (ساخت بناهای آموزشی)، معارفی (ترویج آموزش و تأمین منابع آموزشی) و طبعی (نشر کتاب) محقق شد.

واژه‌های کلیدی: وقف، سازماندهی، پهلوی اول، رضا شاه، وزارت معارف و اوقاف.

* نویسنده مسؤول

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

 <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.132285.2312>

 [20.1001.1.20086253.1401.14.2.6.4](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.132285.2312)

مقدمه

مسئله وقف و موضوعات مرتبط با آن سابقه کهنی در تاریخ ایران دارد و از دوره باستان درخور توجه است. با ظهور اسلام و تأکیدهای گسترده آن بر وقف و احسان بر میزان، تنوع موقوفات، کارکردها و مصارف آن افزوده شد (شهابی، ۱۳۴۳: ۱۰). اهمیت و اعتبار نهاد وقف در ایران به گونه‌ای است که برخی شناخت درست وضع دربار ایران را بدون شناخت دقیق نهاد وقف مقدور نمی‌دانند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۳۹).

در دوره قاجار با افزایش نفوذ سیاسی و مذهبی روحانیان، بار دیگر قدرت روحانیان در اداره امور معنوی و مالی اوقاف برقرار شد (الگار، ۱۳۵۹: ۲۱ و ۲۷) و با وجود تلاش‌های صورت گرفته در عصر ناصری و دوران مشروطه، قدرت و نفوذ روحانیان بر امور اوقاف همچنان تا پایان این دوره پابرجا ماند. به این ترتیب حکومت پهلوی اول در آستانه به قدرت رسیدن خود میراث‌دار ساختار حکومت قاجار در امور اوقاف شد.

این ساختار نظام اوقاف به دلایل متعدد مطلوب حکومت پهلوی اول نبود؛ به همین منظور حکومت پهلوی پس از تثبیت پایه‌های قدرت خود در صدد سازماندهی امور اوقاف در راستای اهداف خود برآمد. تبیین سیر تطور و تحول سازماندهی نظام اوقاف و تحلیل اهداف آموزشی رضاشاه، از مهم‌ترین دغدغه‌های پژوهش پیش روست.

درباره سیاست‌های حکومت پهلوی اول در حوزه وقف، پژوهش‌هایی در قالب پایان‌نامه دانشجویی به رشته تحریر درآمده است که از جمله آن به «وقف در مشهد عصر پهلوی» از اسدالله نیک‌مهر اشاره می‌شود که پراکندگی موقوفات و نوع نیت واقفان شهر مشهد را با تحلیل محتوایی و آماری ارزیابی می‌کند؛ همچنین «کارکردهای اجتماعی و فرهنگی وقف در

یزد؛ دوره قاجار و پهلوی» از معصومه بیاتی که آثار و نتایج اجتماعی و فرهنگی وقف در شهر یزد را در دوره مدنظر کاوش می‌کند و «بررسی کارکرد وقف در دوره پهلوی و جمهوری اسلامی در شهرستان آمل» از عیسی ملکشاهی که البته عصر پهلوی اول و سیاست وقفی آن را با وجود اهمیت و تأثیرگذاری آن درخور توجه قرار نداده است. همان گونه که از عناوین آنان بر می‌آید، جملگی پژوهش‌های فوق برخلاف جستار پیش رو رویکردی محلی دارند تا ملی. درباره وضعیت کلی وقف در مناطق مختلف کشور نیز مطالب درخوری در کتاب‌هایی همچون «وقف در ایران» از مینودخت مصطفوی صفایی، «مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف» از احمد صادقی گلدر یافت می‌شود. همچنین کتاب «تاریخچه وقف در اسلام» اثر علی‌اکبر شهابی، که نویسنده آن ضمن تشریح تاریخچه وقف در ایران بعد از اسلام، انگیزه‌های واقفان و آثار وقف را نیز بررسی کرده است.

در حوزه نزدیک تر به جستار پیش رو، پروانه شاه‌حسینی دو مقاله با رویکرد جغرافیای انسانی به رشته تحریر در آورد؛ نخست مقاله‌ای با عنوان «سنجش تطبیقی وقف در طی دوره‌های قاجاریه و پهلوی» که در آن وجوه اشتراک و افتراق وقف در دوران قاجاریه و پهلوی را تبیین می‌کند. نویسنده بر این باور است که هدف وقف در هر دو دوره بیشتر از همه نشر و توسعه دین است، ولی موقوفات عهد قاجاریه بر توسعه اجتماعی، اقتصادی و فیزیکی و در عهد پهلوی عمدتاً بر توسعه اجتماعی تأکید داشته و در این مسیر روند تکاملی خود را پیموده است. همو در مقاله «وقف‌شناسی جغرافیایی شهر تهران؛ دوره‌های قاجار و پهلوی» با اتکا به جداول و به صورت کمی نشان می‌دهد تعداد و درصد موقوفات با نیت‌های آموزشی در عهد قاجاریه، از کمتر از

نیم‌درصد به بیش از پنج‌درصد در عهد پهلوی افزایش یافته است. شعبانی‌پور و همکاران در پژوهش «واکنش علما به سیطره حکومت پهلوی بر اوقاف (با تکیه بر اسناد) با اشاره‌ای کوتاه به سازماندهی اوقاف در عهد پهلوی، آورده‌اند که رضاشاه با هدف تحدید قدرت روحانیان و هدایت درآمد‌های وقفی به اهداف غیرمذهبی به سازماندهی قوانین وقفی اقدام کرد، عملی که موجبات نارضایتی روحانیان را فراهم آورد و در ادامه نویسندگان نمونه‌هایی از واکنش علما را در این راستا ذکر کردند. ارائه تصویر دقیق و روشنی از سیر تحول و تطور قوانین وقفی در عصر پهلوی اول به همراه نمایاندن اهداف رضاشاه از تجدید سازمان اوقاف، مهم‌ترین وجوه تمایز این پژوهش با آثار پیشینیان در این حوزه است.

با توجه به چنین پیشینه‌ای، این پژوهش درصدد است تا با استفاده از روش تحقیق تاریخی و به‌کارگیری اسناد و مدارک آرشیوی، نشریات و دیگر منابع تاریخی این پرسش را طرح کند و به آن پاسخ دهد که سازماندهی امور اوقاف در عصر پهلوی اول چگونه صورت گرفت و اهداف آموزشی آن چه بود.

۱- سازماندهی نظام اوقاف از طریق تصویب قوانین وقفی در دوره پهلوی اول

پس از استقرار مشروطیت در دوره اول مجلس، توجه جدی به مقوله وقف نشده بود و حتی اوقاف جزئی از وزارت علوم و معارف به شمار می‌آمد (طباطباییان، ۱۳۸۹: ۱۷۶ و ۱۷۷)؛ اما مجلس دوم قوانین تشکیلاتی وزارتخانه را وضع کرد و اولین سنگ‌بنای مقررات وقف شکل گرفت. یکی از مباحث بسیار وقت‌گیر دوره دوم مجلس شورای ملی، لزوم تأسیس اداره اوقاف و تأمین اعتبار آن بود (نک: مشروح مذاکرات مجلس، دوره دوم، جلسه ۱۶۵). در

سایه همین مذاکرات بود که قانون «تشکیلات وزارت اوقاف و معارف و فواید عامه» در ۲۸ شعبان ۱۳۲۸ق تصویب شد که براساس آن ساختار این وزارتخانه متشکل شد از: ۱-دایره وزارت؛ ۲-مدیرکل؛ ۳-اداره تعلیم عمومی؛ ۴-اداره معارف؛ ۵-اداره اوقاف؛ ۶-دایره تحقیقات؛ ۷-دایره تفتیش؛ ۸-دایره محاسبات؛ ۹-هیئت شورای معارف (مجموعه قوانین و مقررات عصر مشروطیت، ۱۳۸۸: ۶۶). در سال ۱۳۲۹ق، فصل سومی بر این قانون افزوده شد که براساس آن مقرر شد برای ایفای وظایفی که تعیین شد، علاوه بر ادارات مرکزی، در ایالات و ولایات نیز شعبه‌هایی برحسب لزوم تأسیس شود (مشروح مذاکرات مجلس، دوره دوم، جلسه ۲۶۵). در دوره چهارم مجلس شورای ملی، قانونی مصوب شد که براساس آن مقرر شد اداره موقوفه‌هایی را که متولی مشخصی ندارند به «وزارت اوقاف و معارف و فواید عامه» اعطا شود و موقوفاتی صرف خیرات شود که مصارف مشخص ندارد (مشروح مذاکرات مجلس، دوره چهارم، جلسه ۳۲). در دوره پنجم مجلس شورای ملی یکی از مصوبه‌های مربوط به امور اوقاف، انعقاد قرارداد بین وزارت معارف و اوقاف و وزارت عدلیه، برای هم‌سویی عملکرد این دو وزارتخانه بود. در این مصوبه تأکید شده بود که بین احکام صادره از سوی اداره اوقاف و محاکم استیناف عدلیه نباید هیچ‌گونه تناقضی وجود داشته باشد (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره پنجم، جلسه ۹۴ و ۹۵).

حکومت پهلوی اول پس از تثبیت موقعیت سیاسی خود، با اهداف مشخصی که در ادامه بیان می‌کنیم، درصدد سازماندهی نظام اوقاف برآمد. نخستین گام عملی حکومت پهلوی در تحقق این امر مهم در اواخر سال ۱۳۰۶ش برداشته شد که در پی آن ولایات کشور براساس موقوفات به هشت ناحیه

تهران، گیلان، آذربایجان، اکباتان، کرمان، فارس، اصفهان و خراسان تقسیم شد (روزنامه اطلاعات، شنبه ۲۰ اسفند ۱۳۰۶: ۳).

پس از این حکومت پهلوی به تصویب قوانین در حوزه وقف (اردیبهشت ۱۳۰۷) اقدام کرد. در راستای تحقق این امر بود که در کنار تصویب قوانین مدنی مصوب اردیبهشت ۱۳۰۷، وضع قانون در امور اوقاف نیز درخور توجه قرار گرفت. این قانون برگرفته از قانون اوقاف ۲۸ شعبان ۱۳۲۸ق مجلس شورای ملی بود (نوری، ۱۳۸۹: ۳۴). براساس این قانون مقرر شد تا ادارات معارف در شهرستان‌ها موظف به انجام امور مربوط به اوقاف نیز باشند (حدادی‌منش و حسینی، ۱۳۹۶: ۶۲۳).

ناکافی بودن این قانون موجب شد تا وزارت معارف و اوقاف در آذر ۱۳۰۷ به منظور نظارت کامل بر تمامی موقوفات کشور و نحوه خرج عایدات و وجوه حاصل از آنها، لایحه‌ای تنظیم و به مجلس ارائه کند (روزنامه اطلاعات، ۱۰ آبان ۱۳۰۷: ۲). در این لایحه ده ماده‌ای، موقوفات کشور به دو دسته تقسیم و برای هریک از آنها مقرراتی تعیین شده بود (روزنامه اطلاعات، سال سوم، شماره ۶۶۴، دوشنبه ۳ دی ۱۳۰۷: ۲). دسته اول موقوفاتی که تحت نظر مستقیم وزارت معارف و اوقاف قرار می‌گرفتند. عایدات این موقوفات به وسیله وزارت معارف جمع‌آوری و در اموری به مصرف می‌رسید که وزارت معارف لازمه تشخیص می‌داد. درباره دسته دوم موقوفات، مقرر شد تا زیر نظر متولیان آنها اداره شود و عایدات آنها توسط متولیان موقوفات تحت نظر وزارت معارف به مصرف برسد (روزنامه اطلاعات، ۱۱ بهمن ۱۳۰۷: ۲). قرار بود تا این لایحه پس از تصویب هیئت وزیران برای تصویب و تبدیل شدن به قانون، به مجلس ارائه شود، اما به دلایل

نامعلوم این اقدام صورت نگرفت و به همین دلیل دو سال بعد وزارت معارف، گام‌های جدید را در راستای سر و سامان دادن به امور اوقاف با تدوین لایحه‌ای جدید برداشت.

در دی ۱۳۰۹ دولت دوباره تلاش کرد تا با تدوین لایحه‌ای، نظارت خود را بر اوقاف تثبیت کند. در این لایحه مقرر شده بود که ۱- حق تولیت و اداره موقوفاتی که متولی مخصوصی از طرف واقف ندارد یا درباره تولیت آن نزاع و گفت‌وگو می‌شود، موقوفاتی که تولیت آنها با پادشاه است و از طرف پادشاه به اداره اوقاف و وزارت معارف واگذار می‌شود و موقوفاتی که متولی آن سفیه یا صغیر و عاجز از اداره کردن آن باشد یا فاقد اوصافی باشد که از طرف واقف تصریح شده بود، به وزارت معارف واگذار شود و دو دهم از عایدات حاصل از آن به‌عنوان حق نظارت به دولت تعلق گیرد. همچنین تعیین شد که از دیگر موقوفات که مشمول موارد ذکر شده نبود، یک‌دهم از عایدات به‌عنوان حق نظارت به دولت تعلق گیرد؛ ۲- عایدات موقوفاتی که مصارف معینی ندارند تحت تصرف و اختیار وزارت معارف و اوقاف قرار گیرند؛ ۳- وزارت معارف و اوقاف حق داشته باشد تا موقوفاتی را که در معرض خرابی و فساد است به فروش برساند و وجوه حاصل از آن را به مصرفی برساند که نسبتاً با نظر واقف متناسب باشد؛ ۴- کلیه متولیان مکلف شدند در آخر هر سال صورت جمع و خرج سال آینده را به وزارت معارف و اوقاف تقدیم و تصدیق صحت آن را اخذ کنند؛ ۵- وزارت معارف و اوقاف وجوه حاصل از اوقاف را بعد از وضع مصارف اداری آن، صرف تعمیر و نگهداری بقاع متبرکه و آثار مهم تاریخی ایران که عوایدی ندارند و یا اگر دارند برای محافظت آنها کافی نیست و صرف تأسیس ابنیه برای مدارس

ابتدایی و متوسطه و تعلیمات عمومی مملکت کند؛
 ۶- تشخیص کلیه صاحبان حقوق موقوفات در صورتی که از طرف واقف تعیین و تشخیص نشده باشد با وزارت معارف و اوقاف باشد و املاک موقوفه با نظارت وزارت معارف و به ترتیب مزایده به اجاره گذاشته شود (روزنامه اطلاعات، دوشنبه ۲۲ دی ۱۳۰۹: ۱). این لایحه با وجود جامعیت آن به سرنوشت لایحه آذر ۱۳۰۷ دچار شد و با این نظر که لایحه نیازمند مطالعات بیشتر و تعیین حدود مقررات قانونی است به مجلس شورای ملی ارائه نشد (روزنامه اطلاعات، ۱۵ بهمن ۱۳۰۹: ۳).

دو سال بعد رضاشاه وزیر فرهنگ را مأمور استفتای از آیت‌الله حائری درباره برخی تغییرات در قوانین وقفی در راستای مصارف عواید وقفی در دیگر حوزه‌های عرفی، از جمله در امر تعلیمات جدید می‌کند. در این باره مهدی فرخ السلطنه، وزیر فرهنگ، در خاطراتش بیان می‌کند: «در سال ۱۳۰۹ رضاشاه مرا احضار و به من فرمودند برای اوقاف بایستی قانونی تهیه بشود، تو به عنوان زیارت سری به قم بزن و بعد با حاج شیخ عبدالکریم در این مورد مذاکره کن و نظر وی را بپرس. حاجی شیخ عبدالکریم صرف وجوه مجهول‌المصرف را بلامانع دانستند و درباره آن مقدار که صاحب موقوفه صریحا وصیت کرده بود آن را خلاف شرع دانستند» (فرخ، بی تا: ۲۵۶-۲۵۵).

نیاز به ساماندهی امور موقوفات موجب شد تا حکومت تلاش‌های خود را مجدداً برای تدوین لایحه‌ای برای تحقق این مهم به کار گیرد. در چنین شرایطی بود که وزارت معارف و اوقاف در اردیبهشت ۱۳۱۱ برای سومین بار لایحه‌ای را در ۱۴ ماده برای اداره امور موقوفات تدوین (روزنامه اطلاعات، ۸ خرداد ۱۳۱۱: ۲) و در اواخر همان ماه به هیئت وزرا ارائه کرد (روزنامه اطلاعات، ۲۲ اردیبهشت ۱۳۱۱: ۲).

در هیئت‌وزیران به منظور بررسی بیشتر ساز و کارهای مالی این لایحه، تصمیم بر این گرفته شد تا وزارت معارف و اوقاف در خرداد ۱۳۱۱ لایحه را به وزارت مالیه ارسال کند تا پس از اعمال نظر و موافقت وزارت مالیه از سوی وزارت معارف و اوقاف، لایحه تقدیم مجلس شورای ملی شود (روزنامه اطلاعات، ۸ خرداد ۱۳۱۱: ۲)؛ اما ارسال این لایحه به مجلس تا سال بعد همچنان متوقف ماند.

توقف ارسال لایحه وزارت معارف به مجلس و تصویب نشدن قانون اوقاف موجب شد تا وزارت معارف در شهریور ۱۳۱۱ درصدد اصلاح اداره امور اوقاف برآید. به همین منظور امیر شهیدی، رئیس اداره کل اوقاف، ساختاری جدید از تشکیلات اداره کل اوقاف ترسیم و به وزارت معارف ارائه کرد. در این ساختار جدید، تشکیلات اداره اوقاف دارای اداره اوقاف مرکز، اداره اوقاف ولایات، اداره محاسبات اوقاف و اداره تحقیق اوقاف می‌شد (روزنامه اطلاعات، ۱۰ شهریور ۱۳۱۱: ۲).

پس از ایجاد چنین تشکیلاتی، از ابتدای سال ۱۳۱۲ افرادی برای سمت‌های جدید در اداره کل اوقاف تعیین شدند. برای ولایات نیز نماینده و رؤسای اوقاف مستقیماً از مرکز انتخاب و اعزام شدند و در بودجه سال ۱۳۱۲ اداره اوقاف، اعتبار کافی برای اجرای این تشکیلات در نظر گرفته شد (روزنامه اطلاعات، ۲۵ مهر ۱۳۱۱: ۲).

با وجود چنین اقداماتی، در مجلس شورای ملی به نحوه عملکرد رؤسای اوقاف ولایات در زمینه برخورد با متولیان اوقاف و همچنین نحوه محاسبه درآمد اوقاف و خرج آن اعتراض صورت گرفت؛ زیرا برخی از نمایندگان مجلس معتقد بودند که این اقدامات به واسطه نبود قانونی مصوب و مدون از جانب مجلس غیرقانونی است. برای مثال در

اردیبهشت ۱۳۱۲ مؤید احمدی یکی از نمایندگان مجلس، به عملکرد رؤسای اوقاف اعتراض کرد که از متولیان می‌خواستند جمع و خرج موقوفات را بفرستند (روزنامه اطلاعات، ۵ اردیبهشت ۱۳۱۲: ۲).

در نتیجه چنین اعتراض‌هایی، وزارت معارف و اوقاف در صدد برآمد تا راجع به امور اوقاف لایحه جدیدی تنظیم و برای جلب نظر وزارت عدلیه به این وزارت‌خانه ارسال کند. برای تسریع در روند تدوین لایحه، وزارت عدلیه، رضوی را به سمت نمایندگی انتخاب کرد (روزنامه اطلاعات، ۲۰ تیر ۱۳۱۲: ۲)، او موظف شد به نمایندگی از طرف وزارت عدلیه در کمیسیونی حضور یابد که وزارت معارف و اوقاف برای تدوین لایحه تشکیل می‌داد تا روند تدوین لایحه و ارائه آن به هیئت وزرا تسریع شود (روزنامه اطلاعات، ۲۶ تیر ۱۳۱۲: ۲). در نتیجه تلاش‌های این کمیسیون بود که وزارت معارف و اوقاف موفق شد در اول شهریور ۱۳۱۲ لایحه تکمیل قانون اوقاف را که شامل ۱۲ ماده بود به مجلس شورای ملی ارائه کند (روزنامه اطلاعات، شهریور ۱۳۱۲: ۱ و ۲).

نمایندگان مجلس درباره این لایحه در جلسات ۳۱ و ۳۲ دوره نهم مجلس شورای ملی بحث و بررسی کردند، اما آن را تصویب نکردند (مشروح مذاکرات مجلس، دوره نهم، جلسات ۳۱ و ۳۲).

پس از تصویب نشدن قانون اوقاف و برای تسریع در تحقق این مهم توسط حکومت پهلوی، علی‌اصغر حکمت در شهریور ۱۳۱۲ به‌عنوان وزیر معارف و اوقاف و ابوالقاسم فیوضات نیز در آبان ۱۳۱۲ به‌عنوان رئیس اداره کل اوقاف انتخاب شدند (روزنامه اطلاعات، ۹ آبان ۱۳۱۲: ۳). پس از انتخاب علی‌اصغر حکمت به وزارت معارف و اوقاف، رضاشاه به او دستور داد تا لایحه سابق از مجلس پس گرفته شود، با مشورت نمایندگان لایحه بررسی شود و با کمال

آزادی هر چه مصلحت مملکت است، لایحه جدیدی تهیه و به مجلس ارائه شود. پس از این دستور رضاشاه، علی‌اصغر حکمت با مشورت کمیسیون معارف مجلس، لایحه جدید اوقاف را در ده‌ماده تنظیم و تقدیم مجلس کرد. مجلس شورای ملی هم پس از بررسی لایحه در سوم دی ۱۳۱۳ آن را تصویب کرد (حکمت، ۲۵۳۵: ۲۰۰).

به این ترتیب پس از کش و قوس‌های فراوان، سرانجام قانون ده‌ماده‌ای اوقاف به‌ترتیب ذیل تصویب شد: ۱- اداره موقوفات بدون متولی و مجهول‌المتولی به عهده وزارت معارف و اوقاف باشد؛ ۲- وزارت معارف و اوقاف بر موقوفات عامه‌ای نظارت کامل داشته باشد که متولی مخصوص دارد؛ ۳- اداره اموال غیرمنقولی که برحسب نذر، وصیت و یا حبس، منافع آن به‌طور دائم یا مدتی که کمتر از ۱۸ سال نباشد و برای مصارف عامه تخصیص داده شد، با وزارت معارف و اوقاف باشد؛ ۴- وزارت معارف و اوقاف در موقوفات خاصه مداخله نداشته باشد؛ ۵- وزارت معارف و اوقاف در موقوفات عامه که اداره آن مستقیماً با وزارتخانه است و موقوفاتی که بر آن نظارت دارد از حق تقاضای ثبت و اعتراض بر ثبت و اقامه دعوی و طرفیت در دعوی برخوردار باشد؛ ۶- در موارد دعوی، وزارت معارف و اوقاف از پرداخت مخارج محاکمه معاف خواهد بود؛ چنان‌که ملک عایدی داشته باشد و در تصرف وزارت باشد یا به موجب حکم قطعی به تصرف وزارت مزبور درآید، باید بعداً مخارج محاکمه را بپردازد؛ ۷- فروش وقف و تبدیل آن باید به اطلاع و تصویب وزارت معارف و اوقاف باشد؛ ۸- در مواردی که اداره تحقیق اوقاف خائن بودن متولی را احراز کند، موقتاً ناظری بر او خواهد گذاشت و اداره اوقاف در محاکم صالحه اقامه دعوی کند، پس از اثبات خیانت متولی، مطابق

مقررات برای ضم امین اقدام شود و ممکن است در غیر این صورت خود اداره اوقاف به‌عنوان منضم معین شود؛ ۹- حق التولیة موقوفاتی که مستقلاً وزارت معارف و اوقاف اداره می‌کند مطابق وقف‌نامه خواهد بود و در صورت نداشتن وقف‌نامه، یک‌دهم از عایدات خالص را دریافت می‌دارد و برای نظارت در دیگر موقوفات عامه، وزارتخانه نیم‌دهم از عواید خالص را دریافت می‌دارد؛ ۱۰- نظام‌نامه راجع به طرز اداره موقوفاتی که اداره آن با وزارت معارف و اوقاف است، طرز اجرای نظارت در موقوفاتی که وزارت مزبوره نظارت دارد و نظام‌نامه تعیین مصارف موقوفاتی که مجهول‌المصرف و یا مصرف آن مطلق میرات و یا مصرف منافع آن در مصرفی معتذر است که واقف قرار داده است، همچنین نظام‌نامه اجرای مواد این قانون را باید وزارت معارف و اوقاف تنظیم کند و پس از تصویب هیئت دولت به موقع اجرا گذارد (حدادی‌منش و حسینی، ۱۳۹۶: ۶۷۲-۶۷۴).

وزارت معارف و اوقاف پس از تصویب قانون اوقاف، گام‌های بعدی خود را در راستای سازماندهی نظام اوقاف کشور در سال ۱۳۱۴ برداشت. مهم‌ترین گام تحقق این مهم، تدوین و تصویب نظام‌نامه قانون اوقاف بود. پیش از تحقق این مهم، وزارت معارف و اوقاف درصدد کسب اطلاعات و آگاهی بیشتر از وضعیت حاکم بر اوقاف کشور برآمد. به همین منظور وزارت معارف و اوقاف از فروردین ۱۳۱۴ ادارات کل اوقاف را موظف کرد تا هر ماه با دقت کامل گزارش ماهیانه عملیات و جریان امور اوقافی حوزه‌های خود را تهیه و دو نسخه به اداره کل اوقاف وزارت معارف و اوقاف ارسال دارند. در این راستا ادارات اوقاف موظف شدند برای جامع‌شدن اطلاعات موارد زیر را گزارش دهند: ۱- کلیه امور اداری اوقاف راجع به اداره‌کردن موقوفات متصرفی و اجرای عامه تحصیل

عوائد صرف مخارج، تعمیرات و اصلاحات لازمه تأسیسات جدید و تحصیل اسناد و غیره؛ ۲- کلیه اموری که به اداره تحقیق و اوقاف محل ارجاع شده است، اعم از اینکه درباره آنها رأی و تصمیمی اتخاذ شده است یا فقط در جریان باشد؛ ۳- جریان دعاوی اوقافی امور ثبت اسناد از تقاضاهای ثبت و اعتراضاتی که به عمل آمده و وضع آنها در محاکم. همچنین ادارات کل اوقاف موظف شدند در پایان هر گزارش، هر نوع پیشنهادی را اظهار کنند که برای پیشرفت اصلاح امور اوقاف حوزه خود در رفع موانع موجود لازم بدانند (روزنامه اطلاعات، ۱۸ اردیبهشت ۱۳۱۴: ۳).

همچنین در اردیبهشت ۱۳۱۴ وزارت معارف برای مطالعه و مشاوره در مسائل اوقافی و تهیه نظام‌نامه‌ها و لوایح مربوط به اوقاف، شورایی را به نام «شورای اوقاف»، مرکب از رؤسای دوایر اوقاف و یک نفر از مستشاران دیوان عالی تمیز و رئیس اداره قوانین وزارت عدلیه و یک نفر نماینده از اداره کل فلاحات در اداره اوقاف تشکیل داد تا پس از تدوین نظام‌نامه، ماهی یک مرتبه تحت ریاست وزیر معارف و اوقاف درباره تشکیلات اوقاف ولایات و دفاتر ثبت رقبات موقوفه مذاکرات لازم را به عمل بیاورند (روزنامه اطلاعات، ۱۸ اردیبهشت ۱۳۱۴: ۳).

در نتیجه فعالیت این شورا و در راستای تحقق ماده دهم قانون اوقاف، مبنی بر لزوم تصویب نظام‌نامه اجرایی قانون اوقاف توسط وزارت معارف و اوقاف، این وزارتخانه پس از تدوین نظام‌نامه در شش فصل و ۷۵ ماده، آن را در جلسه ۱۳ اردیبهشت ۱۳۱۴ به تصویب رساند. فصل اول نظام‌نامه مشتمل بر مفاد اول تا نهم تحت عنوان کلیات، فصل دوم نظام‌نامه مشتمل بر مفاد ۱۰ تا ۴۰ تحت عنوان وظایف اداره اوقاف و متولیان، فصل سوم نظام‌نامه مشتمل بر مفاد ۴۱ تا ۴۶ تحت عنوان موقوفات مجهول

المصرف و متعذرالمصرف و وقف بر مبرات مطلقه و موقوفاتی که اداره آن با وزارت اوقاف است، فصل چهارم نظام‌نامه مشتمل بر مفاد ۴۷ تا ۵۵ تحت عنوان حق التولیه و حق النظاره اداره اوقاف، فصل پنجم نظام‌نامه مشتمل بر مفاد ۵۶ تا ۶۶ تحت عنوان خیانت و استتکاف متولیان و فصل ششم نظام‌نامه مشتمل بر مفاد ۶۷ تا ۷۵ تحت عنوان اداره تحقیق اوقاف، تشکلات و وظایف آن بود (مجموعه قوانین و مقررات سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۰۰، ۱۳۸۸: بخش دوم/۱۱۳۷-۱۱۳۳).

وزارت معارف و اوقاف در کنار تصویب قانون اوقاف و نظام‌نامه آن، در صدد تأمین کادر اداری خود به منظور پیشبرد اهداف مدنظر در قانون و نظام‌نامه اوقاف نیز برآمد. در همین راستا بود که از اردیبهشت ۱۳۱۴ در صدد استخدام ۳۰ نفر نیروی جدید برآمد. شرایط دواطلبان برای استخدام مواردی همچون دارا بودن تحصیلات لیسانس حقوق یا لااقل تصدیق‌نامه دوره کامل متوسطه، انجام خدمت نظام‌وظیفه یا داشتن معافیت دائم از خدمت نظام و نداشتن محکومیت در محاکم جزائی بود. همچنین مقرر شده بود تا پس از استخدام این افراد برای آشنا کردن آنها با مقررات اوقافی و قوانین مربوط، به مدت چهار ماه کلاس مخصوص شبانه تشکیل شود و پس از برگزاری امتحان، افراد براساس نمره و مدارک شغلی در قسمت‌های مختلف ادارات اوقاف به کار گرفته شوند (روزنامه اطلاعات، ۸ اردیبهشت ۱۳۱۴:

۱). این کلاس‌ها در مهر ۱۳۱۴ در دبیرستان تجارت افتتاح شد (روزنامه اطلاعات، ۳۱ شهریور ۱۳۱۴: ۴).

علاوه بر این، وزارت معارف و اوقاف در تیر ۱۳۱۴ برای رفع مشکلات کمبود نیروی انسانی در راستای اجرای مقررات قانونی اوقاف، طی ابلاغ به ادارات معارف ولایات اعلام کرد در تابستان از مدیران و

دبیران در کارهای اوقافی مانند تهیه دفاتر، تنظیم بودجه، وصول حق النظاره و غیره استفاده کنند (روزنامه اطلاعات، ۱۵ تیر ۱۳۱۴: ۴). همچنین وزارت معارف و اوقاف از ادارات معارف و اوقاف ولایات خواست تا یک نفر را برای شرکت در کلاس اوقافی به مرکز بفرستند (روزنامه اطلاعات، ۲ مرداد ۱۳۱۶: ۲).

در کنار سازماندهی قوانین اوقاف، سازماندهی فروش اوقاف از دیگر اقدام‌های حکومت پهلوی پس از تصویب نظام‌نامه اوقاف بود. در همین راستا در سال ۱۳۱۵، متحدالمالی از طرف اداره کل ثبت کشور درباره شرایط فروش املاک موقوفه صادر و به کلیه ادارات و دوائر ثبت مرکز و ولایات ابلاغ شد. براساس این متحدالمال مقرر شد تا در موارد ضروری فروش املاک موقوفه و خرید عوض آن طبق مقررات مواد ۸۸، ۸۹ و ۹۰ قانون مدنی، ثبت سند معامله منوط به رعایت شرایط دو گانه شود: ۱- در اوقافی که متولی معین دارد، متولی مزبور باید قبلاً به وزارت معارف و اوقاف مراجعه و برای فروش ملک وقف تحصیل اجازه کند و با ارائه اجازه مزبور دفاتر رسمی سند معامله را ثبت کند؛ ۲- درباره اوقافی که مجهول‌التولیه است و اداره آن به عهده وزارت معارف و اوقاف است، پس از آن که وزارتخانه مزبور مقدمات و شرایط مربوط به فروش موقوفه و خرید عوض آن را احراز کرد، تصدیق فروش ملک موقوفه را خواهد داد و تصدیق مزبور مستند ثبت معامله خواهد بود (روزنامه اطلاعات، ۸ اردیبهشت ۱۳۱۵: ۴).

علاوه بر اقدامات فوق در راستای سازماندهی موقوفات کشور، وزارت عدلیه و در ۲۰ مهر ۱۳۱۶ لایحه عمران و آبادی کشور را تقدیم مجلس کرد (روزنامه اطلاعات، ۲۱ مهر ۱۳۱۶: ۱). در ماده ۱ یک این لایحه که مجلس آن را در ۲۵ آبان ۱۳۱۶ تصویب کرد، متولیان املاک موقوفه مکلف به عمران آن املاک

شدند؛ اما این قانون به مرحله اجرا درنیامد (روزنامه اطلاعات، ۹ آذر ۱۳۱۶: ۱).

اجرانکردن قانون فوق تا سه سال بعد بهانه‌ای به دست وزارت فرهنگ داد تا در سال ۱۳۱۹ لایحه پیشنهادی را درباره فروش موقوفات در چهار ماده طرح کند. هدف از طرح لایحه آن بود که موقوفات بدون مالک رو به ویرانی را به فروش برساند که تلاش برای آبادی آنها بی‌تأثیر مانده بود و بهره‌برداری لازم از آنها به عمل نمی‌آمد تا درآمدهای حاصل از فروش آن صرف بنگاه‌های عمومی مانند آموزشگاه‌ها، بیمارستان‌ها و غیره شود (ساکما، شناسه سند ۲۴۰/۹۵۹۳۰: ۳). به همین منظور لایحه فروش املاک زراعتی و قنوت موقوفه توسط وزیر دادگستری در ۲۴ فروردین ۱۳۲۰ به مجلس شورای ملی تقدیم شد (روزنامه اطلاعات، ۲۴ فروردین ۱۳۲۰: ۱). این لایحه توسط کمیسیون‌های دادگستری، فرهنگ و دارایی با حضور وزرای سه گانه در مجلس بررسی شد (روزنامه اطلاعات، ۳۱ فروردین ۱۳۲۰: ۱) که نتیجه این بررسی تصویب قانون نه‌ماده‌ای فروش املاک زراعتی و قنوت موقوفه در ۱۴ اردیبهشت ۱۳۲۰ بود.

در ماده یک این قانون به وزارت دارایی اجازه داده شد تا املاک زراعتی را با هرگونه آب‌های متعلق به آن و قنوت موقوفه مسلمة عامه از طریق مزایده به فروش برساند. در ماده سوم آن عنوان شده بود که درآمد فروش موقوفات نام‌برده در ماده یک، به مصرف تأسیسات خیریه و اجتماعی مانند بیمارستان‌ها و آموزشگاه‌ها خواهد رسید. براساس ماده ششم قانون، وزارت فرهنگ مکلف شد آنچه از مساجد و یا معابد دیگر مذاهب که قابل نگهداری باشد و صورت جزء آنها در آیین‌نامه تعیین خواهد شد، از محل نذورات و عایدات مخصوص خود آنها و یا از اعتباری حفاظت و مرمت کند که برای این

منظور در بودجه پیش‌بینی می‌شود. به موجب ماده هشتم، وزارت فرهنگ و وزارت دادگستری موظف شدند برای اجرای این قانون و برای تعیین املاک و بناهایی که مشمول ماده ۲ و ماده ۶ می‌شدند، آیین‌نامه آن را تهیه و پس از تصویب هیئت‌وزیران به اجرا درآورند (حدادی‌منش و حسینی، ۱۳۹۶: ۶۹۰ و ۶۹۱). قانون مذکور پس از اشغال ایران در ۸ آبان ۱۳۲۰ ملغی شد (روزنامه اطلاعات، ۹ آبان ۱۳۲۰: ۳) و به این ترتیب علاوه بر این قانون، سرنوشت دیگر قوانین موقوفی که با هدف سازماندهی اوقاف در دوره پهلوی اول تدوین شده بود، در دوران اشغال و پس از آن دستخوش تغییر شد، از جمله این تغییرات آزاد شدن املاک وقفی و واگذار شده به وزارت معارف توسط محمدرضا شاه پس از تاجگذاری بود (آبراهامیان، ۱۳۹۹: ۱۸۵) که این مسئله خود در پژوهشی مستقل قابل بررسی است.

در ادامه مقاله اهداف آموزشی حکومت پهلوی اول از سازماندهی قوانین وقفی، واگذاری امور تدوین لایحه و قوانین در حوزه وقف به وزارت معارف و اوقاف، بررسی می‌شود.

۲- سازماندهی اوقاف با هدف تأمین منابع مالی وزارت معارف و نظام آموزشی کشور

برای شکل‌گیری حکومت مرکزی مقتدر، تأسیس نهادها و فراهم آوردن ابزارهایی لازم بود. ایجاد دیوانسالاری و تربیت دیوانسالار کارآمد یکی از نهادها و ابزارهای ضروری برای ایجاد تمرکز سیاسی بود. با توجه به این اصل، دیوانسالاری و توسعه آن به‌عنوان یکی از ابزارهای ایجاد تمرکز سیاسی، درخور توجه حکومت پهلوی اول قرار گرفت (یزدانی و شجاعی، ۱۳۸۸: ۱۵۹). در واقع توسعه نظام اداری، اقدامی در جهت ایجاد تحول در ساختار

دیوانسالاری مبتنی بر نظام ایلی، فرسوده و ناکارآمد بازمانده از دوران قاجار بود (دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۸-۲۹). ساختار دیوانسالاری قاجار اگرچه در دو مرحله، یکبار در زمان ناصرالدین‌شاه (لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۴۳) و بار دوم پس از انقلاب مشروطه (یکتائی، ۱۳۴۰: ۲۸۰)، دستخوش اصلاحات شد؛ اما در آستانه به قدرت رسیدن رضاخان همچنان سنتی و ناکارآمد بود (اکبری، ۱۳۸۲: ۲۰۸).

این نظام که براساس ساختار سیاسی نیمه‌متمرکز حکومت قاجار ایجاد شده بود، نمی‌توانست متناسب با ساختار تمرکزگرایانه حکومت پهلوی اول باشد. از سوی دیگر حکومت او برخلاف حکومتگران قاجار به هیچ ایل و طایفه‌ای تکیه نداشت. به همین دلیل او می‌بایست در ساخت نظام اداری مدنظر خود بر طبقه جدیدی تکیه کند. این طبقه جدید طبقه متوسط شهری بود. توسعه نظام اداری با تکیه بر این طبقه اگرچه مشکل رضاشاه را حل می‌کرد، اما مسئله مهم آن بود که اعضای این طبقه پیشینه، تجربه و دانش لازم برای انجام این کار را نداشتند؛ به همین دلیل لازم بود تا اعضای این طبقه برای چنین کاری تربیت شوند و آموزش لازم را ببینند.

تحقق این مهم منوط به توسعه نظام آموزشی کشور بود. توسعه نظام آموزشی نیز خود نیازمند تأمین منابع مالی بود. برای تحقق این مهم، حکومت پهلوی سعی کرد تا به بودجه‌های سالانه وزارت معارف توجه ویژه‌ای کند؛ در نتیجه چنین توجهی بودجه این وزارتخانه از ۷۷۳/۱۳۸ تومانی در سال ۱۳۰۴ (مجموعه قوانین سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۰۰ ش، ۱۳۸۸: ۱/۱۸۴)، به ۱۴/۵۵۰/۰۰۰ ریالی در سال ۱۳۲۰ (مجموعه قوانین سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۰۰ ش، ۱۳۸۸: ۱/۱۶۹۹) رسید. در پی همین اهتمام حکومت پهلوی به ایجاد دیوانسالاری کارآمد و آموزش‌دیده بود که

بخش اعظم کارمندان نظام اداری نودهزار نفری (آبراهامیان، ۱۳۷۸: ۱۲۵) برای پرکردن وزارتخانه‌های مختلف تربیت شد.

تأمین هزینه‌های نظام آموزشی به‌منظور تربیت این کادر دیوانسالاری، تنها از کانال بودجه‌های سالانه وزارت معارف امکان‌پذیر نبود. به همین دلیل حکومت پهلوی ناچار بود برای تأمین هزینه‌های نظام آموزشی کشور به دنبال منابع مالی دیگر باشد. یکی از این منابع، درآمد حاصل از موقوفات بود. در سال ۱۳۰۸ محمدعلی کاتوزیان نماینده وزارت معارف و اوقاف در بازدید از مازندران گزارش داد که: «به‌واسطه آنکه مدارس طلاب قدیمه خالی از سکنه و عوائد موقوفات مدارس قدیمه معتذرالمصرف می‌باشد، قانونا و شرعا باید به مصارف بریه که بهترین آنها صرف مدارس ابتدایی است برسد» (ساکما، شناسه‌سند ۲۴۰/۲۴۱۳: ۱۰۰). در همین راستا حکومت پهلوی از همان نخستین سال‌های استقرار، به‌واسطه پیوندی که میان معارف و اوقاف در ساختار وزارت وجود داشت، درصدد سازماندهی نظام اوقاف از طریق این وزارتخانه برآمد تا از منابع مالی و عایدات آن برای توسعه نظام آموزشی کشور استفاده کند.

این هدف‌گذاری و پیامدهای حاصل از آن در سخنرانی خردادماه ۱۳۱۴ ابوالقاسم فیوضات، رئیس اداره اوقاف وزارت معارف و اوقاف، در مراسم افتتاح شعبه دانشکده علوم معقول و منقول رضائیه مشاهده می‌شود. او در این سخنرانی عنوان کرد: «وزارت معارف و اوقاف به دلیل اینکه مواد قانونی راجع به اوقاف ناقص بود، نمی‌توانست کاملا نظارت خود را بر موقوفات اعمال نماید تا اینکه در سال ۱۳۱۳ از محل عواید موقوفات مجهول‌المصرف و مجهول‌التولیه جمعا ۱/۵۰۴/۸۹۰ ریالی در نقاط مختلف مملکت جمع‌آوری نمود و این مبلغ را در سه قسمت مصارف معارفی، مصارف ساختمانی و طبع کتاب

هزینه کرد» (روزنامه اطلاعات، ۱ تیر ۱۳۱۴: ۲).

به این ترتیب بود که حکومت پهلوی اول موقوفات و درآمدهای حاصل از آن را منبعی برای تأمین هزینه‌های نظام آموزشی در نظر گرفت. این سیاست حتی پیش از تصویب قانون اوقاف سال ۱۳۱۳ مدنظر حکومت بود. برای مثال در بهمن ۱۳۰۷ به درخواست رئیس معارف و اوقاف مازندران، مدرسه دینی سلیمان‌خان در ساری که از مدارس قدیمی این شهر محسوب می‌شد و به سبب نداشتن طلبه تعطیل و بلااستفاده مانده بود، به مدرسه دولتی جدید تبدیل شد (ساکما، شناسه سند ۲۸۲۴۹/۲۹۷: ۳۲). در دی ۱۳۰۸ هم یک مدرسه در اسکو آذربایجان از محل عایدات موقوفات احداث شد (روزنامه اطلاعات، ۲ دی ۱۳۰۸: ۲). همان‌طوری که اشاره شد در سال ۱۳۰۹ مهدی فرخ‌السلطنه، وزیر فرهنگ، به منظور جلب نظر آیت‌الله حائری درباره هزینه‌کرد عایدات اوقاف برای افتتاح مدارس جدید و تربیت معلم روانه قم شد و توانست نظر موافق شیخ عبدالکریم را در این باره، لاقلاً درباره وجوه مجهول‌المصرف جلب کند (شعبانی‌پور، شهناز، عباس احمدوند و سینا فروزش، ۱۳۹۸: ۱۲۰). روند به خدمت گرفتن اوقاف و درآمدهای حاصل از آن در خدمت تأمین منابع مالی موردنیاز نظام آموزشی پس از تصویب قانون اوقاف در سال ۱۳۱۳ شدت گرفت و همان‌گونه که فیوضات به آن اشاره کرد در سه‌قسمت مصارف ساختمانی، معارفی و طبع کتاب استفاده شد.

در قسمت مصارف ساختمانی موقوفات و درآمدهای حاصل از آن، حکومت پهلوی دست به دو اقدام زد. احداث مدارس در زمین‌های وقفی و احداث مدارس از محل درآمدهای موقوفات، دو اقدام حکومت پهلوی در قسمت مصارف ساختمانی موقوفات بود. دبیرستان «حکمت» قم در سال ۱۳۱۳،

دبستان «نمره شش» اردستان در سال ۱۳۱۴ (تاریخچه ساختمان‌ها و تعمیرات در سال ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴، وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه: ۳۲ و ۴۵)، دبیرستان «معقول و منقول» همدان در سال ۱۳۱۵ (روزنامه اطلاعات، ۳۰ مهر ۱۳۱۵: ۳)، دبستان دولتی اسفرجان در سال ۱۳۱۵، دبستان «هفده دی» دخترانه کرمان در سال ۱۳۱۵ (تاریخچه ساختمان‌ها و تعمیرات در سال ۱۳۱۵. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه: ۹ و ۳۳)، دبستان «میرزاکی مستوفی» بابل در سال ۱۳۱۴ (ساکما، شناسه سند ۳۷۱۷/۲۵۰: ۱۶۸)، کودکستان مختلط «هدایت» در ساری، دبستان نسوان «اشرف» در بهشهر در سال ۱۳۱۴ (ساکما، شناسه سند ۸۵۴/۲۵۰: ۷۸) و دبیرستانی در گرگان به سال ۱۳۱۸ (روزنامه اطلاعات، ۸ اسفند ۱۳۱۸: ۸) از جمله مدرسی بودند که در موقوفات و زمین‌های وقفی احداث شدند.

در کنار احداث مدرسه در موقوفات، احداث مدارس از محل درآمدهای موقوفات نیز از دیگر اقدامات حکومت پهلوی در قسمت مصارف ساختمانی موقوفات و درآمدهای حاصل از آن بود. ساخت دبیرستان «علوم دینی» جدید آمل در سال ۱۳۱۳ (ساکما، شناسه سند ۵۰۵۴/۲۵۰: ۲۹ و ۳۱)، تأمین هزینه‌های احداث «دانشکده علوم معقول و منقول» کرمان در سال ۱۳۱۳ (روزنامه اطلاعات، ۶ تیر ۱۳۱۳: ۳)، ساخت دبیرستان دولتی پهلوی همدان، دبستان نمره شش شهرضا و احداث دبستان نسوان نجف‌آباد در سال ۱۳۱۳ (تاریخچه ساختمان‌ها و تعمیرات معارفی و اوقافی در دو سال ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه: ۴۴)، تأمین هزینه‌های تبدیل مدرسه «التفاتیبه» قزوین به دانشکده مقدماتی در سال ۱۳۱۴ (روزنامه اطلاعات، ۱۱ تیر ۱۳۱۴: ۲)، ساخت دبیرستان «معقول و منقول»

اصفهان، دبیرستان «شاهرضا» در شهرضا، دبستان «خیام» نیشابور، و دبستان «قائن» (مکران) در سال ۱۳۱۵ (تاریخچه ساختمان‌ها و تعمیرات در سال ۱۳۱۵. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه: ۳۲ و ۲۵، ۹)، ساخت دبیرستان اردبیل از محل عوائد موقوفه شیخ‌صفی‌الدین در سال ۱۳۱۶ (همان، ۶ و ۷)، ساختمان دانشکده «معقول و منقول» اصفهان، (سالنامه و آمار ۱۳۱۵_۱۳۱۶ و ۱۳۱۶_۱۳۱۷. وزارت فرهنگ: ۱۴) و احداث بنای دانشسرای دختران در تهران در سال ۱۳۱۷ (روزنامه اطلاعات، ۱۶ بهمن ۱۳۱۷: ۱) از جمله مدارس و بناهای آموزشی بودند که پس از تصویب قانون اوقاف از محل درآمدهای موقوفات احداث شدند. همچنین با توجه به سیاست‌گذاری‌های دولت پهلوی، روند وقف اماکن آموزشی علوم جدید در دوره پهلوی شدت بیشتری یافت (شاه‌حسینی، ۱۳۹۰: ۲۷). مطالعات آماری و کمی حاکی از آنست که موقوفات عهد پهلوی عمدتاً بر توسعه اجتماعی تأکید داشته و در این مسیر روند تکاملی خود را پیموده است (شاه‌حسینی، ۱۳۹۰: ۳۱)؛ به‌گونه‌ای که تعداد و درصد موقوفات با نیت آموزشی در عهد قاجاریه از کمتر از نیم‌درصد (۱۸ مورد) به بیش از پنج‌درصد (۱۰۹ مورد) در عهد پهلوی افزایش یافته است (شاه‌حسینی، ۱۳۷۵: ۱۲۷ و ۱۲۵).

مصارف معارفی نیز از دیگر موارد مصرف موقوفات و درآمدهای حاصل از آن در زمینه توسعه نظام آموزشی به‌عنوان یکی از اهداف سازماندهی اوقاف در دوره پهلوی اول بود. در مصارف معارفی، عایدات حاصل از اوقاف در دو مورد استفاده می‌شد. تأمین حقوق معلمان، تأمین هزینه‌های تحصیل و اسکان دانش‌آموزان و دانشجویان و تشکیل مؤسسه و عطف و خطاب از موارد دوگانه هزینه‌کردهای معارفی عایدات اوقاف بود.

بنابر گزارش روزنامه اطلاعات، وزارت معارف به دلیل نبودن محلی برای پرداخت کمک‌خرج تحصیل به محصلان از کلیه مراجعات و تقاضاهایی عاجز ماند که برای کمک، خرج می‌شد (روزنامه اطلاعات، ۲۲ آذر ۱۳۱۳: ۶). به همین دلیل بود که برای کمک‌خرج تحصیلی دانش‌آموزان بی‌بضاعت از طریق درآمد اوقاف، مبالغی به‌عنوان کمک‌هزینه تحصیلی صرف دانش‌آموزان بی‌بضاعت می‌شد تا مانع از ترک تحصیل محصلان شود (ساکما، شناسه‌سند ۲۵۰/۵۰۵۴: ۷ و ۱۵). علاوه بر این وزارت معارف و اوقاف از طریق عواید موقوفات، درصدد پرداخت اجاره دبستان‌ها و خرید کتب برای دانش‌آموزان بی‌بضاعت (ساکما، شناسه‌سند ۹۲/۵۰۵۴: ۲۵۰ و ۱۰۰) و اسکان آنها برآمد (ساکما، شناسه‌سند ۲۵۰/۴۸۷۰: ۱۱).

در راستای این سیاست، اداره معارف و اوقاف ساری در سال ۱۳۱۱ از بودجه موقوفات اختصاصی اداره معارف مرکزی ساری که عایدات آن از اجاره موقوفات سه دانگ آق‌مشهد، سه دانگ کارونسرای وکیل و مانده اجاره سال ۱۳۱۰ باقی مانده بود، هزینه مخارج تحصیلی یک محصل و حقوق سه نفر معلم مدرسه اکابر را فراهم کرد (ساکما، شناسه‌سند ۲۵۰/۵۳۰۴: ۶۱). علاوه بر این وزارت معارف و اوقاف مازندران از موقوفات مجهول‌المصرف در سال ۱۳۱۳ کمک‌هزینه تحصیلی را برای دو نفر از محصلان پرداخت کرد که در تهران به تحصیل اشتغال داشتند (ساکما، شناسه‌سند ۲۵۰/۵۰۵۴: ۱۳۶). در سال ۱۳۱۴ از محل عواید اوقاف به ۲۳ دانش‌آموز مدارس مازندران بالغ بر ۳/۲۱۰ ریال کمک‌خرج برای ادامه تحصیل اختصاص داده شد (ساکما، سند شماره ۲۵۰/۸۵۴: ۳۱).

همچنین دفتر دبیرستان معقول و منقول تهران در شهریور ۱۳۱۶ در آگهی برای جذب دانش‌آموز اعلام کرد علاوه بر مجانی بودن تحصیل در این دبیرستان، به

زمین در دوره پهلوی اول اقدامات مهمی صورت گرفت، برای مثال وزارت معارف و اوقاف در سال ۱۳۱۴ که برای انتشار کتاب «تفسیر ابوالفتح رازی» بودجه کافی نداشت، وجوه اوقافی ولایات را برای این کار اختصاص داد (روزنامه اطلاعات، سه‌شنبه ۳ تیر ۱۳۱۴: ۲). همچنین برای خرید کتاب برای کتابخانه معارف عراق (اراک)، مبلغ دوهزار ریال از بودجه اداره اوقاف عراق تخصیص داده شد (روزنامه اطلاعات، ۳۰ شهریور ۱۳۱۴: ۴).

همچنین در سال ۱۳۱۵ اداره معارف و اوقاف مازندران از طریق عایدات موقوفات متصرفی بالغ بر ۱۷۵۴۶ ریال برای طبع کتب مفید به مرکز ارسال کرد تا در این زمینه هزینه شود (ساکما، شناسه‌سند ۱۴۵/۳۴۹۷: ۳). در نتیجه چنین اقداماتی بود که در سال‌های ۱۳۱۶ و ۱۳۱۷ بالغ بر ۱۸ کتاب با عنوان‌های اشارات شیخ الرئیس ابوعلی سینا، سماع طبیعی شیخ الرئیس، رگ‌شناسی، کتاب فلسفه پرورش کودک، چگونه روح‌های محکم و زناده بسازیم، روان‌شناسی تربیتی، گزارش افتتاح دبیرستان فردوسی در مشهد، کتابچه پیشاهنگی در تبریز، شرح حال بایزید بسطامی، تاریخ جدید یزد، دره التاج، سیر حکمت در اروپا، حافظنامه، فیزیک، تشریح مرضی، ریاضیات، بیماری‌های کودک و درد و درمان از محل درآمد اوقاف تألیف و چاپ شد (سالنامه و آمار ۱۳۱۵_۱۳۱۶ و ۱۳۱۶_۱۳۱۷. وزارت فرهنگ: ۲۵-۲۴).

به این ترتیب حکومت پهلوی با به‌کارگیری درآمدهای اوقاف در مصارف ساختمانی، معارفی و طبعی (چاپی)، درصدد توسعه نظام آموزشی کشور برآمد. اما خود این توسعه نظام آموزشی با هدف بزرگ‌تر که تربیت نیروی دیوانسالاری کارآمد و وفادار بود، در راستای ایجاد تمرکز سیاسی صورت می‌گرفت.

عده‌ای از دانش‌آموزانی که واجد شرایط باشند از محل درآمد موقوفات مدارس قدیمه، کمک‌خرج تحصیل و محل سکونت داده می‌شود (روزنامه اطلاعات، ۱۳ شهریور ۱۳۱۶: ۶).

تشکیل مؤسسه و عطف و خطابه از دیگر موارد هزینه‌کردهای معارفی عایدات اوقاف بود. این مؤسسه طبق فرمان رضاشاه و با تصویب شانزدهمین جلسه شورای دانشگاه تهران در ۳۰ مرداد ۱۳۱۴ تأسیس و از اول مهر ۱۳۱۵ فعالیت رسمی خود را در ضمیمه دانشکده علوم «معقول و منقول» آغاز کرد (کسائی، ۱۳۵۷: ۲۸). پس از تشکیل این مؤسسه، وزیر معارف و اوقاف در بخشنامه‌ای از اداره‌های معارف و اوقاف خواست تا از منابع اوقاف مجهول‌المصرف و معتذرالمصرف و مبرات برای مصارف مجالس و عطف و خطابه و تربیت اکابر اختصاص داده شود (ساکما، شناسه‌سند ۲۹۷/۸۷۴۴: ۲). در راستای این بخشنامه، مبلغ ۵۲۵۰ ریال بابت دو قسط برگزاری مجالس و عطف و خطابه از محل عواید دبستان حکمت، توسط صندوق اداره اوقاف سمنان اختصاص داده شد (ساکما، شناسه‌سند ۲۵۰/۳۸۱۲: ۵۳).

انجمن‌های و عطف و خطابه بیشتر در مساجد و مدارس قدیمه تشکیل می‌شد. برای مثال این انجمن در مسجد جامع آمل تشکیل شد و در راستای بهداشت و پاکیزگی آب یا درباره اخلاق و فواید اکابر از طرف رؤسای معارف و مدرسان مدارس نطق مفصلی صورت می‌گرفت (روزنامه اطلاعات، ۱۰ آبان‌ماه ۱۳۱۶: ۲). در بابل هم این انجمن در مدرسه «روحیه» برپا می‌شد (روزنامه اطلاعات، سه‌شنبه ۳۰ فروردین ۱۳۱۷: ۴).

مصارف طبعی از دیگر مصارف درآمدهای حاصل از اوقاف بود که وزارت معارف و اوقاف پس از سازماندهی امور اوقاف به‌دنبال اجرای آن بود. در این

نتیجه‌گیری

در تاریخ ایران اگرچه وقف بیشتر بر پایه انگیزه‌های اعتقادی صورت می‌گرفت، اما اهمیت‌های اقتصادی آن چالش‌برانگیز بود. این چالش در واقع میان صاحبان قدرت بر سر دستیابی به این منبع اقتصادی و مالی صورت می‌گرفت؛ زیرا دستیابی به این منبع اقتصادی موجب می‌شد صاحبان قدرت با به‌کارگیری آن به پیشبرد اهداف خود مخصوصاً در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نائل شوند. به همین دلیل در برهه‌هایی از تاریخ ایران میان صاحبان قدرت سیاسی از یک سو و متولیان امور اوقاف از سوی دیگر کشمکش در می‌گرفت که حکومت پهلوی اول نیز از این قاعده مستثنی نبود.

حکومت پهلوی اول در راستای ایجاد پروژه‌ی تمرکز سیاسی که یکی از راهکارهای تحدید قدرت روحانیت در ایران بود، درصدد برآمد تا منابع مالی موردنیاز خود را برای ایجاد نهادهای لازم برای ایجاد تمرکز سیاسی فراهم کند، از جمله این نهادها نظام دیوانسالاری کشور بود که ایجاد آن نیازمند تربیت نیروی دیوانسالار کارآمد بود. تحقق این مهم خود منوط به توسعه نظام آموزشی کشور و نائل شدن به چنین نظام آموزشی منوط به تأمین منابع مالی آن بود. در پی چنین اهدافی بود که حکومت پهلوی درصدد سازماندهی نظام اوقاف کشور برآمد و پس از کش و قوس‌های فراوان سرانجام موفق شد قانون اوقاف کشور را در دی سال ۱۳۱۳ و متمم آن را در اردیبهشت سال ۱۳۱۴ تصویب کند تا به این ترتیب منابع مالی موردنیاز برای نیل به اهداف خود را تأمین کند.

هرچند تا پیش از تصویب این قانون هم، حکومت پهلوی بیش و کم سعی داشت درآمدهای اوقاف را در توسعه نظام آموزشی کشور به خدمت بگیرد، اما این روند پس از تصویب قانون اوقاف و متمم آن شدت گرفت. از این زمان حکومت پهلوی با

سازماندهی اوقاف به‌صورت روشمند و هدفمند، درصدد به‌کارگیری اوقاف و درآمدهای حاصل از آن در زمینه توسعه امور آموزشی برآمد. این به‌کارگیری اوقاف و درآمدهای حاصل از آن در سه قسمت مصارف ساختمانی، مصارف معارفی (آموزشی) و مصارف طبیعی (چاپ کتاب) صورت گرفت.

در قسمت مصارف ساختمانی موقوفات و درآمدهای حاصل از آن حکومت پهلوی دست به دو اقدام احداث مدارس در زمین‌های وقفی و احداث مدارس از محل درآمدهای موقوفات زد. در قسمت مصارف معارفی نیز موقوفات و درآمدهای حاصل در دو مورد استفاده شد. تأمین حقوق معلمان، تأمین هزینه‌های تحصیل و اسکان دانش‌آموزان و تشکیل مؤسسه و عطف و خطابه از موارد دوگانه هزینه‌کدهای معارفی موقوفات و عایدات آن بود. علاوه بر این حکومت پهلوی از موقوفات و عایدات آن در راستای مصارف طبیعی، دست به چاپ و نشر برخی کتب و احداث کتابخانه نیز زد.

به این ترتیب حکومت پهلوی اول موفق شد تا با سازماندهی نظام اوقاف کشور گام‌های خود را به سوی تحقق اهداف خود، با به‌کارگیری موقوفات و درآمدهای حاصل از آن در امر توسعه نظام آموزشی کشور بردارد. مهم‌ترین این اهداف، تربیت نیروی لازم برای ایجاد سیستم دیوانسالاری کارآمد، به‌منظور ایجاد تمرکز سیاسی در کشور بود.

فهرست منابع

۱. آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۸) / ایران بین دو انقلاب، ترجمه کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری و محسن مدیرشانه‌چی، چ ۲، تهران: نشر مرکز.
۲. آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۹) ایران مدرن، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، چ ۲۱، تهران: نشر نی.

۳. اکبری، محمدعلی (۱۳۸۲) *تبارشناسی هویت جدید ایرانی*. تهران: علمی و فرهنگی.
۴. الگار، حامد (۱۳۵۹). *نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت*. ترجمه ابوالقاسم سری. انتشارات توس.
۵. تاریخچه ساختمان‌ها و تعمیرات معارفی و اوقافی در دو سال ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه. چاپخانه دانش. اداره کل انطباعات دایره آمار.
۶. تاریخچه ساختمان‌ها و تعمیرات در سال ۱۳۱۵. وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه. چاپخانه دانش. اداره کل انطباعات دایره آمار.
۷. حدادی‌منش، مجید و سید علی حسینی. (۱۳۹۶). *قوانین و مقررات اوقافی*. تهران: انتشارات سازمان اوقاف و امور خیریه.
۸. حکمت، علی‌اصغر. (۲۵۳۵). *سی خاطره از عصر فرخنده پهلوی*. بی‌جا: شرکت چاپ پارس.
۹. دالمانی، هانری‌رنه (۱۳۳۵). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه فره‌وشی، تهران: کتاب‌فروشی ابن‌سینا و مؤسسه امیرکبیر.
۱۰. روزنامه اطلاعات، سال اول، شماره ۴۵۱، شنبه ۲۰ اسفند ۱۳۰۶.
۱۱. _____، سال سوم، شماره ۶۴۴، پنج‌شنبه ۱۰ آبان ۱۳۰۷.
۱۲. _____، سال سوم، شماره ۶۶۴، دوشنبه ۳ دی ۱۳۰۷.
۱۳. _____، سال سوم، شماره ۶۹۴، یکشنبه ۱۱ بهمن ۱۳۰۷.
۱۴. _____، سال چهارم، شماره ۹۳۲، دوشنبه ۲ دی ۱۳۰۸.
۱۵. _____، سال پنجم، شماره ۱۲۳۵، دوشنبه ۲۲ دی ۱۳۰۹.
۱۶. _____، سال پنجم، شماره ۱۲۵۵، چهارشنبه ۱۷ رشنبه ۱۵ بهمن ۱۳۰۹.
۱۷. _____، سال ششم، شماره ۱۶۰۶، پنج‌شنبه ۱۸۱۲۲. اردیبهشت ۱۳۱۱.
۱۸. _____، سال ششم، شماره ۱۶۱۵، یکشنبه ۸ خرداد ۱۳۱۱.
۱۹. _____، سال هفتم، شماره ۱۶۹۳، پنج‌شنبه ۱۰ شهریور ۱۳۱۱.
۲۰. _____، سال هفتم، شماره ۱۷۳۲، دوشنبه ۲۵ مهر ۱۳۱۱.
۲۱. _____، سال هشتم، شماره ۱۸۸۱، سه‌شنبه ۵ اردیبهشت ۱۳۱۲.
۲۲. _____، سال هشتم، شماره ۱۹۴۲، سه‌شنبه ۲۰ تیر ۱۳۱۲.
۲۳. _____، سال هشتم، شماره ۱۹۴۷، دوشنبه ۲۶ تیر ۱۳۱۲.
۲۴. _____، سال هشتم، شماره ۱۹۷۸، چهارشنبه ۱ شهریور ۱۳۱۲.
۲۵. _____، سال هشتم، شماره ۲۰۳۷، سه‌شنبه ۹ آبان ۱۳۱۲.
۲۶. _____، سال نهم، شماره ۲۲۲۲، چهارشنبه ۶ تیر ۱۳۱۳.
۲۷. _____، سال نهم، شماره ۲۳۶۴، پنجشنبه ۲۲ آذر ۱۳۱۳.
۲۸. _____، سال نهم، شماره ۲۴۷۰، دوشنبه ۱۸ اردیبهشت ۱۳۱۴.
۲۹. _____، سال نهم، شماره ۲۴۷۹، پنج‌شنبه ۱۸ اردیبهشت ۱۳۱۴.
۳۰. _____، سال نهم، شماره ۲۵۱۵، شنبه ۱ تیر ۱۳۱۴.
۳۱. _____، سال نهم، شماره ۲۵۱۷، سه‌شنبه ۳ تیر ۱۳۱۴.

۳۲. _____، سال نهم، شماره ۲۵۲۳،
چهارشنبه ۱۱ تیر ۱۳۱۴.
۳۳. _____، سال نهم، شماره ۲۵۲۷،
یکشنبه ۱۵ تیر ۱۳۱۴.
۳۴. _____، سال دهم، شماره ۲۵۹۲،
یکشنبه ۳۰ شهریور ۱۳۱۴.
۳۵. _____، سال دهم، شماره ۲۵۹۳،
دوشنبه ۳۱ شهریورماه ۱۳۱۴.
۳۶. _____، سال دهم، شماره ۲۷۷۰،
دوشنبه ۱۹ اردیبهشت ۱۳۱۵.
۳۷. _____، سال یازدهم، شماره ۲۹۴۳،
پنج‌شنبه ۳۰ مهر ۱۳۱۵.
۳۸. _____، سال دوازدهم، شماره ۳۲۴۳،
عصر شنبه ۱۳ شهریور ۱۳۱۶.
۳۹. _____، سال دوازدهم، شماره ۳۲۸۱،
چهارشنبه ۲۱ مهر ۱۳۱۶.
۴۰. _____، سال دوازدهم، شماره ۳۳۲۵،
سه‌شنبه ۹ آذر ۱۳۱۶.
۴۱. _____، سال دوازدهم، شماره ۳۴۵۴،
عصر سه‌شنبه ۳۰ فروردین ۱۳۱۷.
۴۲. _____، سال سیزدهم، شماره ۳۷۴۲،
یکشنبه ۱۶ بهمن ۱۳۱۷.
۴۳. _____، سال چهاردهم، شماره ۴۱۱۶،
چهارشنبه ۸ اسفند ۱۳۱۸.
۴۴. _____، سال پانزدهم، شماره ۴۵۰۲،
یکشنبه ۲۴ فروردین ۱۳۲۰.
۴۵. _____، سال پانزدهم، شماره ۴۵۰۹،
یکشنبه ۳۱ فروردینماه ۱۳۲۰.
۴۶. _____، سال شانزدهم، شماره ۴۶۹۳،
جمعه ۹ آبان ۱۳۲۰.
۴۷. _____، سال اول، شماره ۸۹، صبح
یکشنبه ۲ مرداد ۱۳۱۶.
۴۸. _____، سال اول، شماره ۱۷۴، صبح
پنج‌شنبه ۱۰ آبان ۱۳۱۶.
۴۹. سازمان اسناد ملی، شناسه‌سند. ۲۴۰/۲۴۱۳.
۵۰. _____، شناسه‌سند. ۲۴۰/۹۵۹۳۰.
۵۱. _____، شناسه‌سند ۲۵۰/۸۵۴.
۵۲. _____، شناسه‌سند ۲۵۰/۳۷۱۷.
۵۳. _____، شناسه‌سند ۲۵۰/۳۸۱۲.
۵۴. _____، شناسه‌سند ۲۵۰/۴۸۷۰.
۵۵. _____، شناسه‌سند ۲۵۰/۵۰۵۴.
۵۶. _____، شناسه‌سند ۲۵۰/۵۳۰۴.
۵۷. _____، شناسه‌سند ۲۹۷/۸۷۴۴.
۵۸. _____، شناسه‌سند ۲۹۷/۳۴۱۴۵.
۵۹. _____، شناسه‌سند ۲۹۷/۲۸۲۴۹.
۶۰. سالنامه و آمار ۱۳۱۵_۱۳۱۶ و ۱۳۱۶_۱۳۱۷.
وزارت فرهنگ. اداره کل نگارش و دائرة آمار: شرکت
سهامی چاپ.
۶۱. سایت کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس
شورای اسلامی. مشروح مذاکرات مجلس شورای
ملی. دوره دوم، جلسه ۱۶۵.
۶۲. _____.
دوره دوم، جلسه ۲۶۵.
۶۳. _____.
دوره چهارم، جلسه ۳۲.
۶۴. _____.
دوره پنجم، جلسات ۹۴ و ۹۵.
۶۵. _____.
دوره نهم، جلسات ۳۱ و ۳۲.
۶۶. شاه حسینی، پروانه. (۱۳۷۵). وقف شناسی
جغرافیایی شهر تهران؛ دوره‌های قاجار و پهلوی.
تحقیقات جغرافیایی. ش ۴۲. صص ۱۳۳-۱۱۷.
۶۷. شاه حسینی، پروانه. (۱۳۹۰). سنجش تطبیقی
وقف در طی دوره‌های قاجاریه و پهلوی، جغرافیا و

- توسعه. ش ۲۵. صص ۱۷-۳۸
۷۹. یزدانی، سهراب، شجاعی دیوکلانی حسن (۱۳۸۸) تأثیر تمرکزگرائی بر اقتصاد سیاسی ایران عصر پهلوی اول، فصلنامه تاریخ ایران، شماره ۶۵/۱، ۱۷۹-۱۵۱.
۸۰. یکتایی، مجید (۱۳۴۰) تاریخ دارایی در ایران، ج ۲، تهران: انتشارات پیروز.
۶۸. شعبانی‌پور، شهناز، عباس احمدوند و سینا فروزش (۱۳۹۸). واکنش علما به سیطره حکومت پهلوی بر اوقاف (با تکیه بر اسناد). پژوهشنامه تاریخ اسلام. س ۹. ش ۳۶. صص ۱۳۳-۱۱۳.
۶۹. شهابی، علی‌اکبر (۱۳۴۳). تاریخچه وقف در اسلام. تهران: اداره کل اوقاف.
۷۰. طباطباییان، عطیه‌سادات. (۱۳۸۹). وضعیت اوقاف در دوره قاجار با تکیه بر قوانین مجلس و شکایات واقفان اصفهان. سخن تاریخ. سال چهارم. شماره ۱۱.
۷۱. فرخ، سیدمهدی. (بی‌تا). خاطرات سیاسی فرخ. تهران: انتشارات جاویدان.
۷۲. کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاوس جهاننداری، چاپ سوم، تهران: انتشارات خوارزمی.
۷۳. کسائی، نورالله. (۱۳۵۷). کارنامه دانشکده الهیات و معارف اسلامی. دانشگاه تهران: انتشارات دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
۷۴. لمبتون، آ. ک. س (۱۳۷۵) ایران عصر قاجار. ترجمه سمین فصیحی. تهران: جاودان.
۷۵. مجموعه قوانین و مقررات سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۰۰ هجری شمسی (ح) ج ۱ و ۲. تهران: روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران.
۷۶. مجموعه قوانین و مقررات عصر مشروطیت (۱۳۸۸) تهران: روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران.
۷۷. مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴) شرح زندگانی من، تهران: انتشارات زوار.
۷۸. نوری، محمد. (۱۳۸۹). تحولات تاریخی و کارآمدی وقف در ایران (۱۳۵۸ تا ۱۳۷۰) فصلنامه وقف میراث جاویدان. شماره ۷۰.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی